SAE STICHTING ACADEMISCH ERFGOED

Verzameld in naam van de wetenschap

Omgang met universitaire collecties uit een koloniale context

Advies in opdracht van de Stichting Academisch Erfgoed

Colofon

Auteurs
Advies: Esther Boeles
Casussen: Esther Boeles, Maaike Derksen, Anneke Groen, Mariette Huisjes, Marieke van Meer, Reina de Raat, Laurens de Rooy, Caroline Schep, Abel Streefland, Sieger Vreeling
Bijlage: Leen Dorsman, Larissa Schulte Nordholt

Leden van de Werkgroep Universitaire Collecties uit Koloniale Context (UCKC)
Esther Boeles (voorzitter), Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam
Linn Borghuis, Stichting Academisch Erfgoed
Maaike Derksen, onderzoeker, Katholiek Documentatie Centrum, Radboud Universiteit Nijmegen
Anneke Groen, conservator Speciale Collecties, UB Wageningen University & Research
Bart Jaski, conservator Bijzondere Collecties, UB Utrecht
Marieke van Meer, hoofd Bijzondere Collecties, UB Leiden
Frank Meijer, coördinator Stichting Academisch Erfgoed
Reina de Raat, conservator medische collecties, Universiteitsmuseum Utrecht
Laurens de Rooy, conservator-directeur Museum Vrolik, Amsterdam UMC
Franck Smit, directeur Universiteitsmuseum Groningen
Abel Streefland, universiteitshistoricus, Technische Universiteit Delft

Redactie
Esther Boeles, Linn Borghuis, Frank Meijer, Abel Streefland

Eindredactie
Klaas van der Hoek

Vormgeving
Johan van der Woude, Studio Black

Foto's omslag
Laboratorium aan boord van de Siboga, tijdens een oceanografische expeditie in de Indonesische wateren, onder leiding van Max Wilhelm Carl Weber, 1899–1900. Op beide foto's staan leden van de wetenschappelijke staf. Collectie Allard Pierson, UvA.

SAE | STICHTING ACADEMISCH ERFGOED

Inhoud

Voorwoord 5

Advies
- Inleiding 6
- Afbakening en terminologie 8
- Uitgangspunten 9
- **Het advies in vijf richtlijnen** 10
- Verantwoording 13

Casussen
- **Kaarten van plantages in Suriname** 14
  Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam
- **Vezelcollectie van Gerrit van Iterson** 15
  Technische Universiteit Delft
- **Ds. Goossens' kaart van Melolo** 16
  Bibliotheek Vrije Universiteit, Amsterdam
- **Nias-maskers** 17
  Universiteitsmuseum Utrecht
- **Collectie Jaap Kunst** 18
  Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam
- **Vriendenboekje van Sutarso Nasrudin** 19
  Bijzondere Collecties, UB Leiden
- **Collectie Van Baare** 20
  Universiteitsmuseum Groningen
- **Collectie menselijke resten** 21
  Museum Vrolik, Amsterdam UMC
- **Gedeeld erfgoed delen** 22
  Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen
- **Glasdia's over plantenteelt** 23
  Speciale Collecties, Wageningen University & Research

Bijlage
- **De relatie tussen Nederlandse universiteiten en het kolonialisme** 24

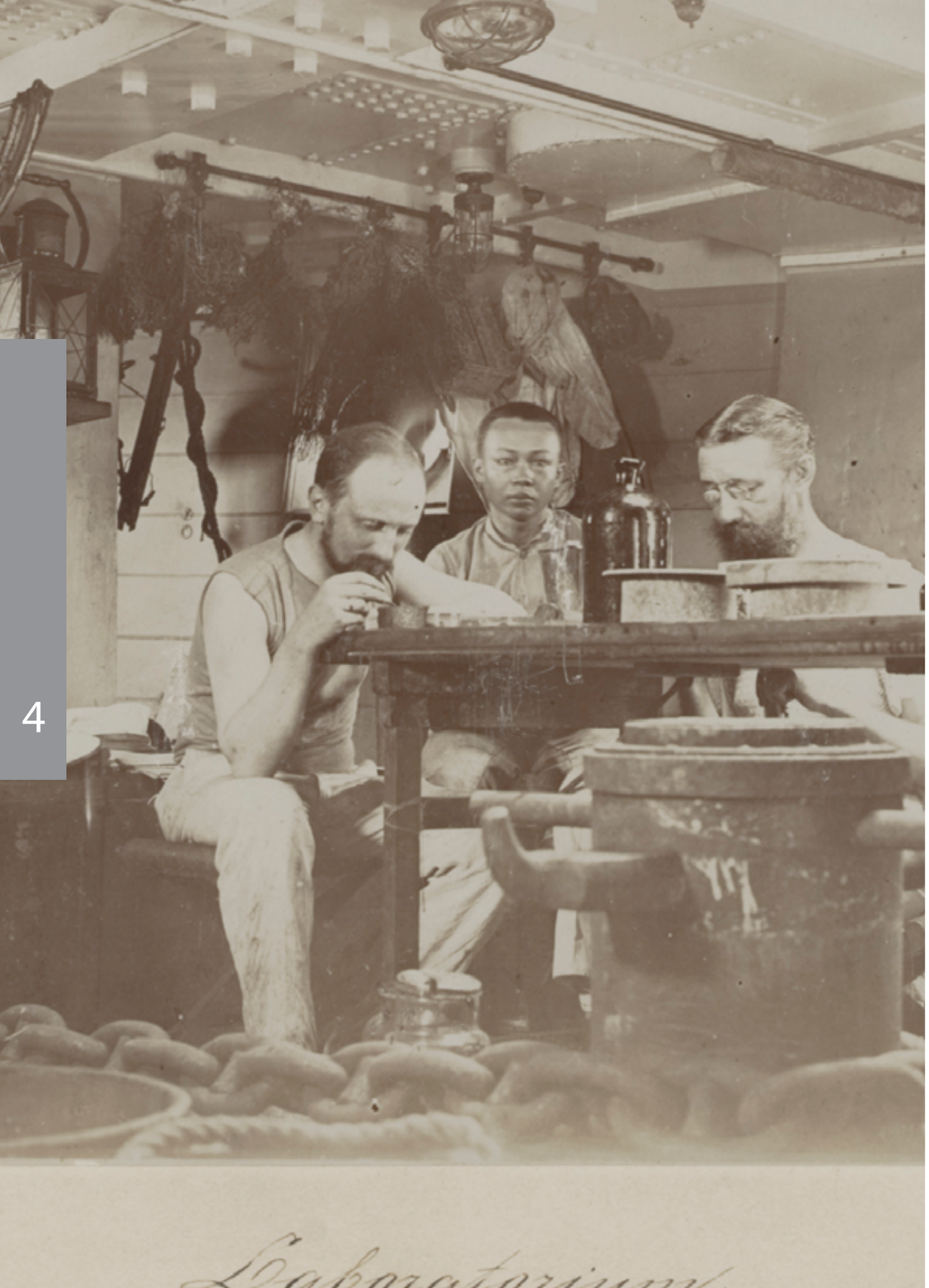

Voorwoord

De Stichting Academisch Erfgoed (SAE) is een samenwerkingsverband van de Universiteit van Amsterdam, de Vrije Universiteit Amsterdam, de Technische Universiteit Delft, de Technische Universiteit Eindhoven, de Rijksuniversiteit Groningen, de Universiteit Leiden, de Radboud Universiteit Nijmegen, Tilburg University, de Universiteit Twente, de Universiteit Utrecht en Wageningen University & Research. Rijksmuseum Boerhaave is geassocieerd deelnemer van de SAE. De SAE fungeert als netwerk van erfgoedbeheerders aan de universiteiten, werft subsidies voor gemeenschappelijke initiatieven en behartigt de belangen van het academisch erfgoed in het bestuurlijke circuit.

In het najaar van 2021 is er binnen de SAE een werkgroep opgericht, met als doel meer kennis over koloniaal erfgoed binnen de universitaire collecties te vergaren en er gemeenschappelijk beleid over te ontwikkelen. Al vrij snel bleek dat medewerkers en directies van betrokken universiteiten behoefte hadden aan een richtlijn voor de omgang met hun collecties uit een koloniale context. Daarom gaf het SAE-bestuur de werkgroep opdracht om een kaderstellend advies op te stellen, waarop de SAE-universiteiten hun beleid kunnen baseren.

Dit advies ligt nu voor u. Naast het eigenlijke advies bevat het een inleiding en een verantwoording. In het stuk zijn ter illustratie ook voorbeelden van universitaire collecties uit een koloniale context opgenomen. In de bijlage vindt u een beknopt historisch overzicht van het verband tussen de Nederlandse universiteiten en het koloniale systeem.

Wij vertrouwen erop dat dit advies genoeg handvatten biedt voor een constructieve en programmatische omgang met de grote koloniale erfenis waarvoor wij allen gezamenlijk verantwoordelijkheid dragen.

Namens de leden van de werkgroep,

Esther Boeles
Amsterdam, mei 2023

Advies

Inleiding

De afgelopen jaren zijn er in Nederland grote stappen gezet in de omgang met koloniaal erfgoed. Een trage reactie, want landen uit de 'Global South' proberen dit al vele tientallen jaren op de agenda te krijgen. Met het Wereldmuseum en het Nationaal Archief voorop, zijn Nederlandse musea en archieven zich evenwel recentelijk steeds bewuster geworden van hun koloniale erfenis. Dit vertaalde zich in een aantal teruggaven, bijvoorbeeld van menselijk materiaal uit antropologische en medische collecties – maar ook in steeds meer symposia en publicaties die het denken over koloniaal erfgoed aanscherpten. Ook in andere Europese landen groeide deze bewustwording. De Franse president Emmanuel Macron riep in 2017 op tot teruggave van Afrikaans erfgoed. De Duitse overheid publiceerde in 2019 een richtlijn voor de omgang met koloniale collecties, en in 2021 publiceerde ook België ethische richtlijnen voor het beheer en de teruggave van koloniale collecties. De internationale ICOM-commissie voor universiteitsmusea en collecties (UMAC) publiceerde in 2022 een *Guidance for restitution and return of items from university museums and collections*. De publicatie verscheen vlak nadat de Universiteit van Aberdeen (Schotland) als eerste een bronzen beeld uit Benin teruggaf aan Nigeria.

Rond 2021 kwamen er in Nederland drie belangrijke ontwikkelingen samen. In opdracht van OCW[1] gingen het NIOD, het Wereldmuseum en het Rijksmuseum in 2019 van start met het *Pilotproject Provenance Research on Objects of the Colonial Era* (PPROCE). In 2022 verscheen het eindverslag. In 2021 startte het vierjarige onderzoeksprogramma *Pressing Matter*: *ownership, value and the question of colonial heritage in museums*. Het project wordt getrokken door het Wereldmuseum en de Vrije Universiteit, met verschillende universiteiten en musea als partners[2] . En in 2020 bracht de Raad voor Cultuur zijn advies *Koloniale collecties en erkenning van onrecht* uit aan het ministerie *van* OCW[3]. Dit resulteerde in 2022 in nieuw regeringsbeleid met betrekking tot objecten en collecties uit een koloniale context in de rijkscollectie[4]. Gunay Uslu, staatssecretaris van Cultuur en Media, richtte op basis van het advies van de Raad voor Cultuur de *Adviescommissie teruggave cultuurgoederen uit koloniale context*[5] op die zich zal buigen over teruggaveverzoeken en bracht daarnaast een consortium[6] samen dat zal functioneren als expertisecentrum voor herkomstonderzoek[7]. Ook de aanbeveling dat erkenning van onrecht op zijn plaats is, nam de staatssecretaris over in haar beleidsbrief. Ten laatste riep zij op om in te zetten op samenwerking met de herkomstlanden. Op het moment van schrijven van dit stuk buigt de Raad voor Cultuur zich over de omgang met koloniale archieven. Tegen de achtergrond van al deze ontwikkelingen is dit advies tot stand gekomen.

In onze eerste gesprekken binnen de werkgroep, kwam het voor dat collega's opmerkten dat er helemaal geen koloniaal erfgoed in hun instelling te vinden was. Want nee, er ligt (waarschijnlijk) geen equivalent van de diamant van Banjarmasin in de universitaire depots. Maar gaandeweg kwam het besef dat er in naam van de wetenschap wel heel veel onderzoek is gedaan in – en naar – de gekoloniseerde gebieden. Niet voor niets hebben Wageningen University & Research, de Universiteit van Amsterdam en de Universiteit Utrecht onlangs historisch onderzoek naar het eigen koloniale verleden geïnitieerd of aangekondigd.

De koloniale structuren openden de mogelijkheid voor Nederlandse wetenschappers onderzoek te doen aan de andere kant van de wereld. Geologisch, taalkundig en natuurhistorisch onderzoek, maar ook sterrenkundig of medisch onderzoek: gedreven door wetenschappelijke nieuwsgierigheid, handel, industrie en competitie, namen onderzoekers lokale kennis, gegevens (data) en specimens mee naar Europa, waar ze hun studies publiceerden, hun collecties tentoonstelden en hun foto's toonden tijdens colleges en lezingen met lichtbeelden. Ze stelden zich op als 'ontdekkers' van nieuwe inzichten, terwijl hun nieuwe kennis bij de lokale bevolking die de informatie had geleverd of de specimens had aangewezen vaak al eeuwenlang bekend was. In de bijlage 'De relatie tussen Nederlandse universiteiten en het kolonialisme' lichten Leen Dorsman en Larissa Schulte Nordholt de positie van de universiteiten uitgebreider toe.

Daarnaast beheren universiteiten een brede waaier aan collecties die niet per se door (eigen) onderzoekers bijeengebracht zijn, maar die voor onderzoek en onderwijs bij een universiteit zijn ondergebracht. Denk bijvoorbeeld aan de missie-archieven in het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen of de zendingsarchieven bij de VU, aan de KIT-collectie in Leiden of de kaartencollectie van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap bij de UvA. Overigens zijn veel koloniale collecties die wel door universitaire onderzoekers zijn samengebracht op hun beurt ondertussen bij andere musea en archieven terechtgekomen[8].

De Werkgroep Universitaire Collecties uit Koloniale Context (UCKC) heeft het afgelopen jaar in fasen gesprekken gevoerd met verschillende experts (zie de Verantwoording, p. 13). Dat was buitengewoon nuttig, en daarvoor willen we onze gesprekspartners graag bedanken. Het belangrijkste inzicht dat deze gesprekken ons hebben opgeleverd, is dat omgang met koloniaal erfgoed niet alleen gaat over claims en restitutie, of over daders en slachtoffers. Het gaat ook over het gezamenlijk ontwarren van een beladen geschiedenis. Over oog hebben voor de betekenis die bestanddelen van de eigen collecties daarin hebben. Over het erkennen van de autoriteit van belanghebbenden uit de herkomstlanden. En over extra inspanning en investering van onze kant om dit proces aan te gaan.

De discussie hoe om te gaan met het Nederlandse koloniale verleden – en dus ook met de bijbehorende collecties – wordt nog volop gevoerd. Ook dit advies vormt geen punt, maar een komma, zoals premier Rutte zei toen hij namens de regering excuses aanbood voor het Nederlandse slavernijverleden. Uiteindelijk zullen er mogelijk verschillende generaties overheen gaan voordat deze erfenis is afgewikkeld.

Maar dat betekent niet dat universiteiten achterover kunnen leunen, het betekent juist dat zij zo snel mogelijk stappen moeten zetten. Dat kunnen ze doen door hun collecties en objecten uit een koloniale context scherp in beeld te krijgen en goed te laten onderzoeken, door ze goed online toegankelijk te maken, specifiek voor betrokkenen in en diasporagemeenschappen uit herkomstlanden, door duurzame samenwerkingen aan te gaan met herkomstlanden en diasporagemeenschappen, door teruggaveverzoeken welwillend tegemoet te treden en door voor dit programma – dat vaak boven op de reguliere werkzaamheden van de universiteitsmusea en -bibliotheken zal komen – middelen vrij te maken. Belangrijke stappen die alleen kunnen worden gerealiseerd als de universiteiten er prioriteit aan geven en de omgang met hun koloniale erfgoed van bijzaak tot speerpunt van de komende jaren te maken.

Wat dat betreft is dit advies niet vrijblijvend – het is ook een dringende oproep om de omgang met universitaire collecties uit een koloniale context serieus te nemen en te verbeteren. Wij menen dat dit advies een goede basis vormt om daarvoor tot een beleid te komen.

1. Zie de beleidsbrief van minister Ingrid van Engelshoven, OCW, van 10 april 2019, Nieuwe visie cultuurbeleid.
2. Onder andere Museum Vrolik (Amsterdam UMC), het Universiteitsmuseum Groningen en het Universiteitsmuseum Utrecht.
3. Ook de adviesaanvraag aan de Raad voor Cultuur staat in de beleidsbrief van 10 april 2019.
4. Dit kabinetsbeleid werd in 2021 neergelegd in deze brief: Beleidsvisie collecties uit een koloniale context. In deze brief is door de toenmalige minister van OCW al gesteld dat erkenning van onrecht uitgangspunt van het te voeren beleid moest zijn. De kamerbrief uit 2022 betreft de implementatie van dit beleid.
5. Deze commissie bestaat uit Lilian Gonçalves-Ho Kang You (voorzitter), Laura van Broekhoven, Remco Raben en Alicia Schrikker.
6. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Rijksmuseum Amsterdam, NIOD, Bronbeek Museum, Wereldmuseum.
7. In dit consortium werken het Wereldmuseum, het Rijksmuseum, Museum Bronbeek, het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed samen.
8. Bijvoorbeeld antropologische collecties afkomstig uit onder andere de Universiteit van Amsterdam en de Universiteit Leiden in Wereldmuseum, en het archief van de Siboga-expeditie afkomstig uit de UvA in het Stadsarchief Amsterdam. Collecties uit de UvA en de UL liggen ook in Naturalis.

Afbakening en terminologie

Dit advies richt zich op *universitaire collecties* uit een koloniale context. In deze paragraaf lichten we toe wat hier in dit advies onder begrepen wordt.

Onder *universitaire collecties* verstaan we: alle collecties die eigendom zijn van en/of onder de verantwoordelijkheid vallen van een universiteit. Ook bruiklenen en rijkscollecties die in beheer van de universiteit zijn, kunnen worden meegenomen. Hoewel het juridisch eigenaarschap van deze collecties niet bij de universiteiten zelf ligt, zijn de meeste stappen binnen dit advies ook toepasbaar op dergelijke collecties.

Er bestaan *openbare en bijzondere universiteiten*. Ze hebben gemeen dat ze allemaal recht hebben op overheidsbekostiging. Het begrip 'rijksuniversiteit' is in 1960 met de Wet op het wetenschappelijk onderwijs komen te vervallen.

Rijkscollecties zijn collecties die in het bezit zijn van de Nederlandse staat en onder de verantwoordelijkheid van de Nederlandse staat vallen. Ze worden veelal beheerd in rijksmusea, maar kunnen ook beheerd worden door bijvoorbeeld universiteiten. Hoewel universiteiten gefinancierd worden door het rijk, zijn de collecties in het bezit van de universiteiten daarmee niet automatisch rijkscollecties. De universiteiten zijn zelf verantwoordelijk voor het erfgoed dat zij in eigendom hebben.

Objecten en collecties zijn termen die wij naast elkaar gebruiken. Collecties kunnen in hun geheel of slechts ten dele een koloniale context hebben. Soms behoren alle individuele stukken (objecten) in een verzameling (collectie) tot dezelfde soort of delen ze dezelfde herkomst – bijvoorbeeld Indonesië. Dan kunnen we spreken over een hele collectie uit een koloniale context. Maar er zijn ook collecties met uiteenlopende objecten waarvan er maar één een koloniale context heeft – denk aan een verzameling potten, waarvan er eentje van het Caribisch gebied afkomstig is en de rest uit Europa.

De aanduiding *koloniale context* heeft betrekking op verschillende aspecten. *Koloniale context* betekent in de eerste plaats: de situatie waarin machtsverhoudingen ongelijk waren, met in veel gevallen systemisch racisme en vermeende witte superioriteit als een drijvend principe. Geweld was niet ver weg, met name waar het slavernij en de vele militaire operaties betrof.

In de tweede plaats is *koloniale context* een geografische afbakening. Binnen dit advies heeft het betrekking op elk gebied dat ooit overheerst werd door een West-Europese macht of waar Europese mogendheden handelsposten vestigden. *Koloniale context* beperkt zich dus niet tot de gebieden die Nederland zelf gekoloniseerd heeft. De focus van dit advies ligt op het Europese kolonialisme. Andere vormen, zoals de expansie van Japan en China in Azië en het verschuiven van de grenzen binnen Europa, laten wij hier buiten beschouwing. Maar in principe moeten wij ook bij objecten uit die contexten de vraag stellen waar zij thuishoren.

In de derde plaats heeft *koloniale context* betrekking op de afbakening in tijd. We hanteren een zeer ruime periode van de zeventiende eeuw tot en met de twintigste eeuw. Hoewel in het midden van de twintigste eeuw veel landen officieel onafhankelijk werden, is het van belang om te benadrukken dat vormen van kolonialisme ook na officiële onafhankelijkheid bleven doorwerken – en dat nog steeds doen.

Ook de betekenis van de zinsnede ***uit*** *een koloniale context* is tweeledig. Aan de ene kant bedoelen we hiermee objecten en collecties die letterlijk zijn meegenomen naar Nederland. Denk hierbij aan cultuurgoederen, zoals handschriften, boeken, kunstvoorwerpen en rituele objecten, maar ook aan mineralen en plantaardig, dierlijk en menselijk materiaal. Aan de andere kant bedoelen we: alles wat dankzij de koloniale structuur kon worden vastgelegd of tot stand kon komen. Voorbeelden daarvan zijn documentair erfgoed zoals foto's, tekeningen, manuscripten, boeken en archieven als neerslag van kennisproductie. Deze laatste categorie gaat bijvoorbeeld over collecties die zijn gevormd door wetenschappers, ingenieurs, handelaren, missionarissen en zendelingen.

Ten slotte is er het principe van *follow the money*: Nederland heeft onmiskenbaar geprofiteerd van de koloniale handel en van de inzet van slavernij. In hoeverre de universiteiten hier financieel gewin van hebben gehad, zal duidelijk moeten worden uit onderzoek naar de koloniale geschiedenis van de verschillende universiteiten. Wel is bekend dat verschillende gebouwen en objecten betaald zijn met baten uit de koloniën. Dergelijke objecten vallen in principe buiten de scope van dit advies. De werkgroep erkent het belang van onderzoek naar de geschiedenis van de koloniale geldstromen en de ideologische opvattingen binnen de universiteiten, maar ziet dat als een onderdeel van een ander discours.

Koloniaal erfgoed: dit containerbegrip gebruiken wij voor de leesbaarheid van de tekst. Het telkens herhalen van 'objecten en collecties uit een koloniale context' is exact, maar ook langdradig. Met 'koloniaal erfgoed' bedoelen we alle vormen van objecten en collecties zoals hiervoor in deze paragraaf beschreven.

Uitgangspunten

Het erfgoed dat de Nederlandse universiteiten samen beheren is duizelingwekkend van omvang en enorm breed aan onderwerpen en soorten. Bij koloniaal erfgoed onderscheiden we in dit advies twee twee categorieën.

De eerste categorie betreft erfgoed met een herkomst uit een of meer herkomstlanden zelf, zoals het vriendenboekje van Sutarso Nasrudin in de UB Leiden of het menselijke materiaal in Museum Vrolik (Amsterdam UMC). Het gaat hier met name om cultuurgoederen, om geologisch, plantaardig en dierlijk materiaal en om alle mogelijke vormen van menselijke materiaal.

De tweede categorie heeft betrekking op alles wat over het land en de bevolking in kwestie gaat en dankzij de koloniale structuur bijeengebracht kon worden. Het gaat dan vooral om documentair en archiefmateriaal. Voorbeelden zijn de collectie glasdia's over plantenteelt in Wageningen University & Research en de handgetekende kaarten van Surinaamse plantages in het Allard Pierson. Bij deze tweede categorie wordt ook wel over 'kennisproductie' of over 'neerslag van kennisproductie' gesproken. Ter illustratie zijn achter dit advies tien casussen opgenomen, waaronder de bovengenoemde voorbeelden.

Wij maken het onderscheid tussen deze twee categorieën zo nadrukkelijk omdat we duidelijk willen maken dat de omgang met koloniaal erfgoed breed gezien moet worden. Een nauwe definitie kan er gemakkelijk toe leiden dat de tweede categorie over het hoofd gezien wordt, terwijl het naar onze mening een even belangrijke groep collecties en objecten betreft. Wij maken in onze aanbevelingen geen onderscheid tussen beide categorieën: voor elk gelden dezelfde richtlijnen.

Binnen dit advies leunen wij sterk op het beleid dat het ministerie van OCW in 2021 ontwikkelde ten aanzien van de rijkscollecties uit een koloniale context. Twee uitgangspunten kenmerken dat beleid: het streven naar samenwerking met herkomstlanden en het erkennen van onrecht. In (de implementatie van) de beleidsvisie van OCW schrijft de staatssecretaris:

> *Een constructieve samenwerking met landen van herkomst is essentieel voor een zorgvuldige omgang met collecties uit een koloniale context. Uit gesprekken met hen is gebleken dat er, naast teruggave, behoefte is aan een brede samenwerking op het terrein van musea en collecties. Deze samenwerking is een belangrijke stap richting het herstel van historisch onrecht en biedt nieuwe perspectieven voor de toekomst met landen van herkomst.*

Deze twee uitgangspunten, het streven naar samenwerking en het erkennen van onrecht, hebben wij nadrukkelijk overgenomen. Zij vormen de basis van dit advies, en het is belangrijk om het programma dat wij voorstellen steeds in dat licht te zien.

Hoewel 'teruggave' zeker een onderwerp is waar we in dit advies nader op ingaan, zien wij de verplichting van de universiteiten in hun omgang met hun koloniale erfenis breder.

Zo is wat er in Nederland in de depots ligt niet eenvoudig raadpleegbaar voor onderzoekers en geïnteresseerden aan de andere kant van de wereld. Collecties en objecten die niet zijn opgenomen in catalogi of beeldbanken, zijn bovendien niet vindbaar. Ook in het oplossen van deze problemen zien wij een taak voor de universiteiten.

Het advies in vijf richtlijnen

De Werkgroep UCKC is tot de volgende richtlijnen gekomen, die samen het advies vormen. Het is geen stappenplan, en er zit geen hiërarchie onder deze aanbevelingen.

1 Het inventariseren van collecties uit een koloniale context

Het is binnen de universiteiten nooit algemeen gebruik geweest om collecties en archieven breed in te delen in de categorie 'koloniaal erfgoed'. Bijgevolg weten we niet, ook niet bij benadering, hoeveel collecties en objecten uit een koloniale context de Nederlandse universiteiten bij elkaar beheren. Universiteiten zullen hier inzicht in moeten krijgen door te inventariseren.

Dit is essentieel voor verder (herkomst)onderzoek en een voorwaarde om de collecties en objecten (beter) te kunnen ontsluiten via beeldbanken en catalogi. Hoe gedetailleerder de inventarisatie, hoe duidelijker in beeld komt wat gedigitaliseerd en online beschikbaar gemaakt moet worden. Bij het inventariseren is het van belang om met een zo breed mogelijke blik naar de collecties te kijken. Het zal voorkomen dat in de beschrijving geen melding is gemaakt van een koloniale context, terwijl die wel degelijk aanwezig is, of dat eerdere categorisering voorbijgaat aan de originele herkomst.

Inventariseren is precisiewerk en daardoor tijdrovend. Omdat er binnen de universiteiten grote verschillen zijn in de omvang en aard van het aanwezige koloniale erfgoed, en in de registratie en organisatie van de collecties en objecten, zal iedere instelling in eerste instantie zelf de methodiek moeten ontwikkelen die het beste past bij de eigen situatie. De Werkgroep UCKC kan een rol spelen in het afstemmen en in het delen van de manier van aanpak.

2 Het vindbaar maken van collecties: ontsluiten en digitaliseren

Universiteiten bewaren en verzamelen erfgoed in de eerste plaats ten bate van onderzoek en onderwijs. Maar helaas zijn lang niet alle universitaire collecties altijd even goed vindbaar, en zeker niet voor een internationaal publiek. Collecties en objecten uit een koloniale context zouden met voorrang ontsloten moeten worden. Door collectiebeschrijvingen en foto's van objecten online toegankelijk te maken, wordt het koloniaal erfgoed vindbaar en bruikbaar voor onderzoek op afstand[9]. Het is een cruciale manier om onderzoekers en andere geïnteresseerden uit herkomstlanden te faciliteren in hun onderzoek naar de eigen kunst, cultuur, natuur, geologie en geschiedenis – informatie waar zij recht op hebben, maar vaak niet bij kunnen. Toegang bieden tot deze objecten en collecties is dus ook een belangrijke stap in het opbouwen en versterken van nieuwe netwerken en samenwerking met herkomstlanden.

Geef daarom prioriteit in het collectieplan aan het online ontsluiten en aan het digitaliseren van objecten en collecties uit een koloniale context. Betrek zo mogelijk in een vroeg stadium herkomstgemeenschappen bij de volgorde van het ontsluiten en digitaliseren. Dit gaat om objecten en collecties die nog helemaal niet online ontsloten zijn. Maar het kan ook betekenen dat bestaande beschrijvingen worden herzien: het aanbrengen van nieuwe termen en trefwoorden maakt het identificeren van objecten en collecties als onderdeel van het koloniaal erfgoed gemakkelijker. Dit komt de vindbaarheid ten goede. Zorg ten slotte voor beschrijvingen die begrijpelijk zijn voor een internationaal publiek, door in elk geval vertalingen in het Engels en beter nog in lokale talen uit herkomstlanden te bieden.

Het online toegankelijk maken gebeurt in de eigen publiekscatalogus of beeldbank. Daarnaast is het eerdergenoemde Consortium voor Herkomstonderzoek bezig een nationaal online platform voor koloniaal erfgoed (een 'hub') te bouwen. Het strekt tot aanbeveling hierbij aan te sluiten en de door hen gehanteerde standaarden te gebruiken.

Het doel van het ontsluiten en digitaliseren is niet het voorkomen van teruggaveverzoeken. Het is een manier om herkomstgemeenschappen te wijzen op de aanwezigheid van bepaalde objecten en collecties in het bezit van de Nederlandse universiteiten. Dit kan dus ook juist teruggaveverzoeken tot gevolg hebben. Tegelijkertijd kan digitalisering ook genoeg zijn en aan de behoefte voldoen[10].

9. Als het om gevoelig materiaal gaat, bijvoorbeeld om menselijke resten of rituele voorwerpen, raden wij af foto's online te plaatsen. Het is dan beter om alleen beschrijvingen te publiceren.
10. Zo is de gedigitaliseerde fotocollectie van het KITLV (UB Leiden) zeer populair in Indonesië, wat blijkt uit het aantal downloads en views uit dit land.

3 Het faciliteren van onderzoek in Nederland

Universiteiten verzamelen en bewaren erfgoed in de eerste plaats ten bate van onderzoek en onderwijs. Maar voor onderzoekers en studenten van buiten Europa, uit herkomstlanden, is het niet eenvoudig om voor hun onderzoek naar Nederland te komen. Er zijn allerlei financiële en bureaucratische barrières. Reis- en verblijfskosten zijn hoog, en het is niet altijd mogelijk om tijdig een visum te verkrijgen.

Deze onderzoekers en studenten kunnen dus niet of slechts met veel moeite zelf in Nederland collecties komen raadplegen die betrekking hebben op de cultuur en geschiedenis van hun eigen land. Zij zouden probleemloos fysieke toegang tot deze collecties moeten krijgen. Het strekt daarom tot aanbeveling dat universiteiten de verantwoordelijkheid op zich nemen dit te organiseren, vanaf het begin in overleg met en naar behoefte van universiteiten en onderzoekers uit herkomstlanden. Ze kunnen dit bijvoorbeeld doen door onderzoekers en studenten actief uit te nodigen, door onderzoekbeurzen in te stellen en door begeleiding te bieden[11].

4 Het doen van herkomstonderzoek

Een belangrijke pijler in de omgang met koloniaal erfgoed is nagaan wat de herkomst, de verwervingsgeschiedenis en de betekenis van objecten is. Dit heet herkomstonderzoek.

Er bestaan twee directe aanleidingen om een herkomstonderzoek te starten. De eerste is het ontvangen van een teruggaveverzoek. Het uitgangspunt van zo'n verzoek is dat het object of de collectie onvrijwillig in Nederlands bezit is gekomen, bijvoorbeeld omdat het is geroofd of onder dwang is afgestaan. Herkomstonderzoek is in dit geval een noodzakelijke stap om de claim te kunnen beoordelen. Maar in principe vragen alle objecten verkregen in de koloniale periode uit voormalige koloniën om een kritische houding. De tweede aanleiding voor het doen van herkomstonderzoek is daarom het eigen vermoeden van een problematische herkomst, bijvoorbeeld naar aanleiding van de inventarisatie. Ook in dat geval is ons advies om de herkomst te onderzoeken en een claim niet af te wachten.

Het doen van herkomstonderzoek is zeer arbeidsintensief en specialistisch werk. Onderzoek naar één object kan maanden duren. Van 2019 tot 2022 is een uitgebreid pilotproject uitgevoerd rond herkomstonderzoek naar koloniale objecten uit de rijkscollectie, het *Pilotproject Provenance Research on Objects of the Colonial Era* (PPROCE), waarbinnen methodiek voor zulk onderzoek is ontwikkeld en vastgelegd. Het PPROCE-rapport is een nuttig handvat bij het opzetten van herkomstonderzoek[12]. Daarnaast is er, zoals eerder vermeld, begin 2023 een landelijk expertisecentrum rond herkomstonderzoek opgericht, in de vorm van een consortium waarin het Wereldmuseum, het Rijksmuseum, Museum Bronbeek, het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hun kennis en ervaringen bundelen. Dit consortium kan ook de universiteiten van advies dienen.

Uit gesprekken die de Werkgroep UCKC heeft gevoerd en ook uit de eerdergenoemde rapporten wordt duidelijk dat het verrijkend is om vanaf het begin samenwerking te zoeken met experts uit herkomstlanden. Het koloniale verleden is een verweven geschiedenis. Samenwerken bij het ontwarren ervan leidt tot een evenwichtiger beeld. Zo is het correct begrijpen van de betekenis van objecten cruciaal in de interpretatie van de aard van de verwerving en van de mate van vrijwilligheid van de overdracht. De kennis van experts uit herkomstlanden is hierin essentieel.

Bij het zoeken naar samenwerkingspartners in herkomstlanden zijn er verschillende mogelijkheden. Soms ligt het voor de hand contact te zoeken met voor het onderwerp relevante musea of universiteiten. Een andere mogelijkheid is om advies te vragen aan het consortium voor herkomstonderzoek. Dat beschikt over een breed netwerk en kan helpen het juiste contact te leggen. Daarnaast zal de Werkgroep UCKC van de SAE een plek blijven voor uitwisseling van expertise met en voor de collega's binnen de SAE.

Herkomstonderzoek draagt het risico in zich nooit helemaal 'af' te zijn, er zullen altijd vraagtekens en vermoedens blijven bestaan. Het is daarom van belang om een pragmatische middenweg te zoeken tussen volledigheid en tijdsinvestering, 'met gepaste zorgvuldigheid', zoals het PPROCE-rapport het formuleert. Het zal dus

11. Op 22 mei 2023, tijdens het symposium 'Against Opacity' te Leiden, maakte het ministerie van OCW bekend dat het geld vrijmaakt voor het faciliteren van onderzoekers uit herkomstlanden om in samenwerking met Nederlandse instituten onderzoek in Nederland te komen doen naar collecties uit een koloniale context. NWO zal dit beleid uitvoeren en komt naar verwachting nog voor het einde van 2023 met een call.
12. Jona Mooren, Klaas Stutje en Frank van Vree, *Sporen. Onderzoek naar herkomstgeschiedenis en betekenisgeving van culturele projecten en collecties verworven in koloniale situaties*, Amsterdam 2022. Ook verschenen in het Engels en het Indonesisch.

voorkomen dat het herkomstonderzoek geen eensluidend antwoord geeft. Daar komen we in het volgende punt op terug.

Herkomstonderzoek is instrumenteel in het herstellen van onrecht. Wees daarom transparant over het onderzoek in de communicatie en deel de resultaten openbaar.

5 Het teruggeven van collecties en objecten

Het kan voorkomen dat er een verzoek tot teruggave wordt ingediend. Zo'n verzoek moet altijd in behandeling genomen worden. Het kan gaan om een enkel object, maar het kan ook een hele collectie betreffen, zoals het verzoek van de Indonesische regering aan de Nederlandse staat tot teruggave van de Dubois-collectie (met daarin het schedeldak van de Java-mens).

De verantwoordelijkheid voor het in behandeling nemen van een ingediend verzoek ligt bij de erfgoedafdeling van de universiteit, als gedelegeerd verantwoordelijke van het college van bestuur. Als het een bruikleen betreft, moet er uiteraard overlegd worden met de bruikleengever (eigenaar) over het verdere verloop. Universiteiten kunnen zelf met herkomst- en diasporagemeenschappen of instellingen in herkomstlanden (universiteiten, musea) in gesprek gaan en afspraken maken over eventuele teruggave. In dat geval handelen de erfgoedafdelingen van de universiteit de claim ook af, in overleg met het college van bestuur.

Er is ook een andere mogelijkheid. Recent heeft het ministerie van OCW de *Adviescommissie teruggave cultuurgoederen uit koloniale context* ingesteld. Deze commissie beoordeelt claims op onderdelen van de rijkscollectie en adviseert de staatssecretaris over verzoeken tot teruggave. De staatssecretaris besluit vervolgens over teruggave van cultuurgoederen in het bezit van het Rijk.

Het ministerie van OCW heeft aangegeven dat universiteiten, ook waar het geen rijkscollectie betreft, teruggaveverzoeken aan deze commissie mogen voorleggen[13]. Het ministerie van OCW kan dan faciliteren in de behandeling hiervan. Met instemming van de universiteit legt OCW het verzoek dan voor aan de *Adviescommissie teruggave cultuurgoederen uit koloniale context*. De commissie adviseert in lijn met het nationale beleid. Het ministerie gaat altijd uit van teruggave van staat tot staat. OCW vraagt de eigenaar bovendien vooraf akkoord te gaan met de uitkomst van het advies van de commissie. Deze route heeft dus twee consequenties: als de claim in behandeling wordt genomen is het advies van deze commissie bindend, en gaat teruggave altijd van land tot land.

De vraag wie de eigenaar in een herkomstland is, kan heel complex zijn en kan politiek beladen worden. In sommige gevallen is het eenvoudiger om dan te kiezen voor de route via het ministerie van OCW. In andere gevallen zal dat juist minder voor de hand liggen en is herbestemming zonder tussenkomst van het Rijk eenvoudiger. Dit zal per zaak bekeken moeten worden.

Als er nog geen herkomstonderzoek is gedaan naar de objecten die teruggevraagd worden, zal dit als eerste moeten gebeuren. Wanneer herkomstonderzoek uitwijst dat een object of collectie onvrijwillig is verworven, is ons advies om altijd over te gaan tot teruggave.

Vaak zal herkomstonderzoek geen uitsluitsel geven of ligt de waarheid in het midden. Dan moet een belangenafweging gemaakt worden. De vermoedelijke omstandigheden (bijvoorbeeld oorlog) waaronder iets is verworven en de emotionele, culturele of religieuze waarde en betekenis van het object voor de indiener van het verzoek wegen dan zwaar mee. Die kunnen een goede reden zijn om op ethische gronden tot teruggave over te gaan. Wij adviseren om in gesprek te gaan met de vragende partij en om het verzoek welwillend en ruimhartig te beoordelen. Beide standpunten komen overeen met het beleid van het ministerie van OCW. Dat betekent dat de *Adviescommissie teruggave cultuurgoederen uit koloniale context* in dezelfde geest zal oordelen bij een adviesaanvraag.

Wij adviseren bovendien om, ook bij teruggaveverzoeken, steeds zo vroeg mogelijk samenwerking te zoeken met experts en betrokkenen uit het herkomstland. Een teruggaveverzoek hoeft geen eindstation te zijn. Het kan ook het begin zijn van nieuwe samenwerkingen, bijvoorbeeld binnen onderzoeks- en tentoonstellingsprojecten, door digitalisering of door het maken van afspraken over bruiklenen.

13. Rond de teruggave van menselijke resten hanteert OCW een apart beleid. Verzoeken tot repatriatie naar herkomstlanden worden altijd gehonoreerd.

Verantwoording

Dit advies is geschreven voor alle aan de SAE verbonden universiteiten. De hoeveelheid erfgoed die zij beheren loopt behoorlijk uiteen. Dat geldt eveneens voor de manier waarop zij dat erfgoed beheren en de manier waarop het in hun instelling ondergebracht is. Onze tekst is daarom een advies op hoofdlijnen, zodat iedere universiteit ermee uit de voeten kan.

Het voorbereiden van de tekst heeft om en nabij een jaar geduurd. In die periode heeft de werkgroep eerst intern beraadslaagd. Wij waren het er snel over eens dat de boodschap van het advies aan de Raad voor Cultuur[14], 'recht doen aan onrecht', ook ons uitgangspunt zou moeten zijn. Vervolgens heeft een delegatie van de werkgroep zich laten informeren in gesprekken met Maurice de Boer en Robert Verhoogt, beleidsmedewerkers van het ministerie van OCW; met Martine Gosselink, redactielid advies Raad voor Cultuur – Commissie Nationaal Kader Koloniale Collecties; met Hanna Pennock, projectleider Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed; met Arjan Agema en Charles Jeurgens van het Nationaal Archief; met Susan Legêne en Rosalie Hans van het project Pressing Matter; en met Steph Scholten, directeur van The Hunterian, Glasgow University, toen bestuurslid van ICOM/UMAC, lid van de ethische commissie van ICOM, en thans bestuurslid van ICOM. Later zijn daar nog Pieter Bots en Philippine Jenster van de commissie Koloniale archieven (Raad voor Cultuur) en Alicia Schrikker, Universiteit Leiden, voorzitter KITLV en nu lid van de Adviescommissie teruggave cultuurgoederen uit koloniale context aan toegevoegd. Daarnaast zijn leden en bestuur van de SAE geraadpleegd. Ten laatste zijn er gesprekken gevoerd met het UKB-bestuur werkgroep Bijzondere Collecties. In de UKB zijn alle universiteitsbibliotheken samen met de Koninklijke Bibliotheek verenigd[15].

Omdat dit een advies op hoofdlijnen is, en de universitaire collecties erg breed en divers zijn, hebben we als werkgroep gedacht dat het aan de universiteiten zelf is om in gesprek te gaan met herkomstgemeenschappen, zodat er ook over concrete collecties gesproken kan worden. Daarmee voorkomen we dat we op de stoel van de individuele universiteiten gaan zitten. Ons advies sluit aan bij het reeds bestaande beleid rond collecties uit een koloniale context, en onze visie en uitgangspunten wijken niet veel af van die van de partijen die we hebben gesproken.

14. Koloniale collecties en erkenning van onrecht, 2020.
15. Wij danken al onze gesprekspartners voor hun inzichten en adviezen.

Kaarten van plantages in Suriname

Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam

Collectie

In de collectie cartografie van het Allard Pierson bevindt zich een tiental kaarten in manuscript van plantages in Suriname. De kaarten hadden een administratieve functie. Bij elke plantage is opgetekend hoeveel 'akers' land ze beslaan, wie de eigenaar is, wie de landmeter was en wanneer de metingen zijn gedaan. De kaarten zijn in de eerste helft van de achttiende eeuw getekend.

Koloniale context

Deze kaarten zijn een ambtelijke weergave van de koloniale bezetting van Suriname. Wie de mensen waren die er vóór de invasie van de Nederlanders woonden, en wie de mensen waren die werden gedwongen op de plantages te werken, zie je hier niet terug.

De tekenaar van deze kaarten was landmeter Jacob Hengevelt (1696–1746). Wij weten het een en ander over hem dankzij onderzoek van historicus Mark Ponte. Naast zijn werk als landmeter deed Hengevelt de administratie van verschillende plantages – die slaafgemaakte Afrikanen onder dwang bewerkten. Hengevelt voerde daarnaast verschillende strafexpedities uit tegen Marrons. Anton de Kom vertelt in zijn beroemde boek *Wij slaven van Suriname* hoe gruwelijk de opgepakte vrijheidsstrijders Joosie, Wierrie, Lucretia, Ambira, Aga, Flora, Gomba, Marie, Victoria Diana en Christina werden gestraft, tot de dood erop volgde.

In 1745 kocht Hengevelt zelf een plantage, die hij naar zijn geboorteplaats Alkmaar noemde. Hij overleed kort daarna, maar plantage Alkmaar ging de geschiedenis in als een van de grootste plantages van Suriname. Honderden slaafgemaakten verbouwden er onder zware omstandigheden koffie en later ook suiker. Bij de afschaffing van de slavernij woonden er 445 slaafgemaakten op het terrein.

Bij het Allard Pierson weten we niet hoe deze kaarten in de collectie terecht zijn gekomen. Onze eerste stap zal zijn om daar onderzoek naar te doen. In verschillende archieven bevinden zich vergelijkbare kaarten van Hengevelt, van andere Surinaamse plantages.

Literatuur

Mark Ponte, *Plantage Alkmaar. Alkmaar in Suriname 1745–heden*, Amsterdam 2023

Esther Boeles
conservator geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam, Allard Pierson

Kaart van de plantages Acaribo, Waterlandt, Larencontre en Domburgh, gelegen aan de Suriname-rivier, Jacob Hengevelt (1719). Foto: Allard Pierson, UvA.

Vezelcollectie van Gerrit van Iterson

Technische Universiteit Delft

Collectie

De verzameling plantaardige vezelproducten vertelt de geschiedenis van technisch onderzoek zoals dat in de eerste helft van de twintigste eeuw aan het Delftse Laboratorium voor Technische Botanie en de daarbij horende Cultuurtuin voor Technische Gewassen (de huidige Hortus) heeft plaatsgevonden en de manier waarop dat verknoopt was met de koloniën. Het laboratorium en de tuin werden meer dan veertig jaar beheerd door de hoogleraar Gerrit van Iterson Jr.

Zijn onderwijs werd ondersteund door een uitgebreide bibliotheek, een levende plantenverzameling, een herbarium en een uitgebreide verzameling grondstoffen en producten, zoals vezelstoffen, (tropische) houtsoorten, voedings- en genotmiddelen, reukstoffen, olien en vetten, gommen, harsen en looistoffen. Een aanzienlijk deel daarvan was afkomstig uit de tropen. Daarnaast werden tussen ruwweg 1907 en 1927 circa 17.000 lantaarnplaatjes verzameld. Een deel van deze collecties is tegenwoordig nog steeds in beheer van de TU Delft.

Koloniale context

In tweede helft van de negentiende eeuw ontstond er toenemende belangstelling voor vezelstoffen. In Neder land werd dat gestimuleerd vanuit het Koloniaal Museum in Haarlem, dat de grootste verzameling vezelstoffen ter wereld had. Iterson was zelf ook een fervent verzamelaar, en hij was vooral geïnteresseerd in vezelstoffen die voor export uit en nijverheid in Nederlands-Indië in aanmerking kwamen.

In 1913 werd het Koloniaal Museum in Haarlem officieel overgedragen aan de Vereeniging Koloniaal Instituut te Amsterdam. Van Iterson trad in juni van dat jaar toe tot de Commissie van Advies voor de Afdeling Handels Museum. Deze commissie hield zich bezig met de natuurwetenschappelijke studie van grondstoffen en producten uit de koloniën met het oog op hun economische betekenis. Later werd dit uitgebreid met een voorlichtingsdienst. Een ander initiatief was de oprichting in Delft van de Rijksvoorlichtingsdienst ten behoeve van den Vezelhandel en de Vezelnijverheid oftewel de Rijksvezeldienst, vergelijkbaar met de Rijksrubberdienst. Onderwijs, wetenschap, handel en industrie waren hier nauw met elkaar verweven.

Abel Streefland
universiteitshistoricus, TU Delft

Impressie van de vezelcollectie van Gerrit van Iterson. Foto: TU Delft.

Ds. Goossens' kaart van Melolo

Bibliotheek Vrije Universiteit, Amsterdam

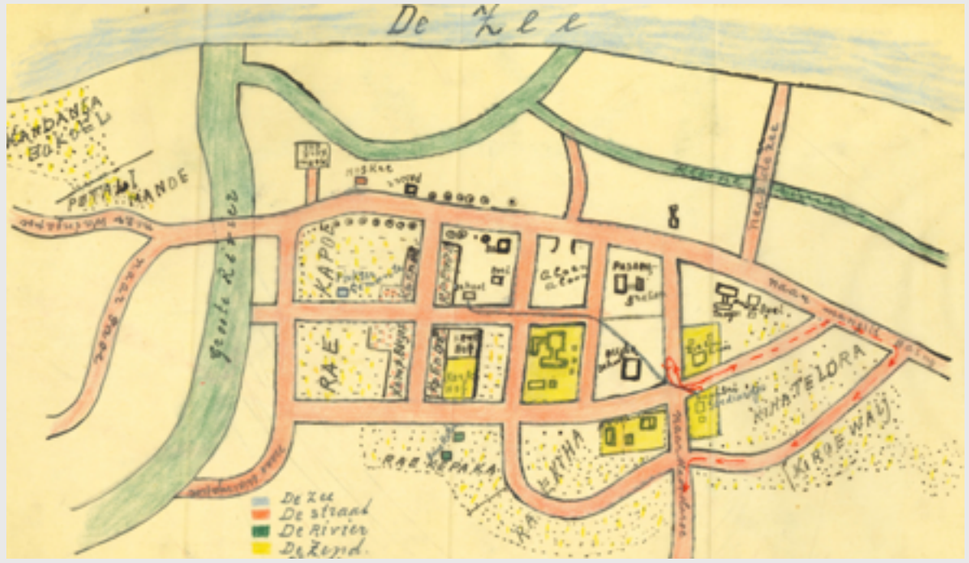

Object

Het archief van (zendings)predikant S.J. Paul Goossens (1902–1983) bevat vijftig dozen aan divers materiaal, van correspondentie tot Indonesische tijdschriften. Goossens' kaart van het noorden van Melolo dateert uit zijn eerst verblijfsperiode daar, van 1931 tot 1939, en bevindt zich tussen velerlei aantekeningen voor eigen gebruik.

Koloniale context

Al in de negentiende eeuw waren Nederlandse zendelingen sporadisch werkzaam op het Indonesische eiland Sumba. Toen Goossens aankwam in 1931, vond hij alleen in Melolo een kerkgemeente van waaruit hij het gereformeerde geloof kon verspreiden. Deze kerk was grotendeels gemodelleerd naar de Nederlandse structuur. Hoe ver de koloniale invloed ging, bleek onder meer uit het conflict dat Goossens veroorzaakte door over te gaan van de Gereformeerde naar de Gereformeerd Vrijgemaakte Kerk – wat in Nederland een kerkscheuring was geweest, leidde onder de Sumbanezen tot exact dezelfde verdeeldheid. Daarnaast werden lokale bekeerlingen wel opgeleid tot voorganger, maar mochten zij destijds geen sacramenten bedienen.

Het primaire doel van Goossens' kaart lijkt te zijn geweest om de verschillende religies in kaart te brengen – zo verkende Goossens zijn werkveld. Goossens' koloniale blik op het gebied blijkt uit het racistische woord dat hij gebruikt voor wie geen moslim of christen is. Het is opvallend dat hij hiervoor een van oorsprong islamitisch woord gebruikt dat in de Nederlandse (Zuid-Afrikaanse) variant een duidelijk racistische betekenis heeft. Hij noemt daarmee de religie(s) van de bevolking niet bij naam. Sumbanese religie zoals de marapu-godsdienst – die overigens veel sporen achterliet in het christendom op Sumba – wordt hiermee niet erkend.

De kaart van Goossens is een bijzondere bron die niet alleen iets zegt over de religieuze samenstelling van Melolo maar eveneens inzicht geeft in de koloniale blik die Nederlandse zendingspredikanten hadden op hun werkveld. Precies zo, als een werkveld, werden de eilanden van Nederlands-Indië/Indonesië in kaart gebracht en beschouwd, en daarmee niet als gebieden waar een gelijkwaardige ontmoeting met cultuur en religie kon plaatsvinden. De vele zendingsarchieven die onderdeel zijn van de collectie van het HDC kunnen dit beeld uitbreiden en nuanceren, al blijven stukken – net als het woordgebruik in deze bron – altijd ook weer nieuwe vragen oproepen.

Caroline Schep
conservator HDC | Protestants Erfgoed, Vrije Universiteit

Fragment van de kaart van Goossens. Foto: VU, HDC.

Nias-maskers

Universiteitsmuseum Utrecht

Collectie

De zogeheten Nias-maskers, een collectie van 131 gipsen afgietsels van gezichten van mensen uit voormalig Nederlands-Indië, zijn in 1909 en 1910 vervaardigd door de Amsterdamse medicus en antropoloog Johannes Pieter Kleiweg de Zwaan op het eiland Nias voor de kust van Sumatra (Indonesië). Hij legde daarbij ook geslacht, naam, dorp en soms beroep van de geportretteerden vast.

Koloniale context

Kleiweg de Zwaan deed uitvoerig antropologisch onderzoek op Nias, dat een heel eigen cultuur had. Om de fysieke kenmerken van de bevolking te kunnen bestuderen maakte hij 64 gezichtsafgietsels van mannelijke inwoners. Het idee was dat afgietsels meer informatie gaven dan alleen foto's. De overige 67 afgietsels zijn gemaakt in andere delen van Nederlands-Indië. De gipsen afgietsels werden direct na hun vervaardiging naar Nederland verscheept en in 1911 door Kleiweg de Zwaan voor onderzoek geschonken aan verschillende instituten, waaronder de Universiteit Utrecht.

Kleiweg de Zwaan was een van de hoofdrolspelers in de fysische antropologie in Nederland, waarin de vergelijkende studies van de fysieke evolutie van de mens centraal stond. Door de hedendaagse discussie over de rol van wetenschap in het koloniale bestel komt dit onderzoeksgebied in een ander licht te staan. Langs de andere kant tonen onderzoeken uit Nieuw-Zeeland, de VS en Zuid-Afrika dat dergelijke afgietsels, als zgn. *difficult heritage*, de start kunnen zijn van een nieuwe samenwerking tussen voormalige kolonie en metropool.

De Nias-maskers zijn onderwerp van een onderzoek waarmee het Universiteitsmuseum Utrecht deelneemt aan het nationale onderzoeksprogramma *Pressing Matter*. Het museum werkt hierin samen met een onderzoeker van de afdeling Erfgoedstudies van de Universiteit Utrecht, met een postdoctoraal onderzoeker die verbonden is aan de VU, onderzoekers van de Universitas Nias Raya (Indonesië) en het Museum Pusaka Nias. De onderzoekers zullen gedurende het onderzoek het dorp bezoeken waar de afgietsels vandaan komen. Samen met hen en de hedendaagse bewoners van Nias verkennen ze de betekenis van de maskers. De resultaten van het onderzoek zullen met het publiek worden gedeeld.

Reina de Raat
conservator medische collecties, Universiteitsmuseum Utrecht

De Nias-maskers in de opstelling van het Rijksmuseum Amsterdam. Foto: Universiteitsmuseum Utrecht.

Collectie Jaap Kunst

Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam

Collectie

Jaap Kunst was de grondlegger van een vorm van vergelijkende muziekwetenschap die hij zelf 'ethnomusicologie' noemde. Nu heet dat culturele musicologie. Vanaf de jaren 1920 deed hij onderzoek naar muziek in Indonesië. Hij maakte muziekopnames, verzamelde instrumenten en noteerde wat hij hoorde en zag. Zo bracht hij de traditionele muziek uit verschillende regio's van Indonesië in kaart. Hij deed dit onder andere omdat hij zag dat bepaalde muziek onder invloed van de Nederlandse koloniale overheersing dreigde te verdwijnen.

In het Allard Pierson liggen zijn fotocollectie en zijn archief. Op de glasnegatieven en positieven staan vooral musicerende mensen en losse muziekinstrumenten. Een substantieel deel van het archief bestaat uit correspondentie. De vele wasrollen met historische geluidsopnames, eigendom van de Universiteit van Amsterdam, worden bewaard in het Berliner Phonogramm Archiv. De honderden instrumenten die Jaap Kunst verzamelde, zijn voor het grootste deel in het bezit van het Nationaal Museum in Jakarta.

Koloniale context

In 1919 kwam Kunst voor het eerst naar Indonesië, voor een tournee met een muziekgezelschap. Naar verluidt raakte hij daar zo onder de indruk van de gamelan en de Indonesische muziek, dat hij besloot te blijven. In 1921 trouwde hij met de dochter van een assistent-resident, zelf werd hij koloniaal ambtenaar om in zijn levensonderhoud te voorzien. Zijn musicologisch onderzoek kon hij daarnaast blijven doen, onder andere tijdens zijn dienstreizen over de hele archipel. In 1935 keerde hij met zijn gezin terug naar Nederland. Zijn onderzoek zette hij voort: hij werd conservator musicologie in het Koloniaal Museum, de voorloper van het Tropenmuseum in Amsterdam. Tijdens de Tweede Wereldoorlog begon Kunst daarnaast als docent Vergelijkende Muziekwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. Hij overleed in 1960.

De collectie van Jaap Kunst wordt regelmatig opgevraagd voor onderzoek. Helaas is hij niet goed ontsloten. Allereerst gaan we een goede archiefinventaris maken en kijken of we de foto's kunnen laten digitaliseren. Wat we bovendien moeten onderzoeken is of de foto's eigenlijk wel online getoond kunnen worden. Dat heeft te maken met auteursrechten, maar zeker ook met wie en wat er op de foto staan. Kun je foto's van musici bij een crematieplechtigheid zomaar publiceren? Of een foto van een man in diepe trance? Over deze en andere vragen rond de collectie van Kunst buigen zich ook onderzoekers Barbara Titus en meLê yamomo. Zij geven leiding aan het onderzoeksproject *Decolonizing Southeast Asian Sound Archives* naar verschillende Zuidoost-Aziatische geluidsopnamen uit de periode 1890-1950.

Esther Boeles
conservator geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam, Allard Pierson

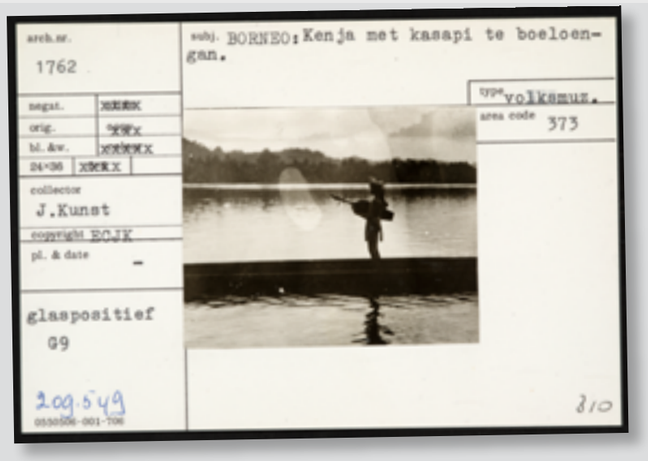

Systeemkaarten collectie Jaap Kunst. Foto: Allard Pierson, UVA.

Vriendenboekje van Sutarso Nasrudin

Bijzondere Collecties, UB Leiden

Object

Een zogeheten 'vriendenboekje' uit 1948, waarvan de oorspronkelijke eigenaar een Indonesische militair was die in de Tentara Nasional Indonesia tijdens de dekolonisatieoorlog vocht voor de onafhankelijkheid van zijn land. Het vriendenboekje van Sutarso Nasrudin is een intiem document, dat de verbondenheid binnen een groep militairen onderstreepte. Het bevat foto's, gedichten en persoonlijke aantekeningen.

Voorin het album zette Nasrudin een paar adressen, met daarbij een instructie: mocht hij gearresteerd worden, dan zou het boekje naar deze personen gebracht moeten worden. Blijkbaar was hij zich bewust van de betekenis van het album. Het had niet alleen persoonlijke waarde, maar was ook een mogelijke bron van informatie voor de vijand, die daarmee de identiteit van andere vrijheidsstrijders zou kunnen achterhalen. Op de voorzijde is – al voordat het boekje in het bezit kwam van het KITLV – een wit etiket geplakt waarop met een blauwe ballpoint een tekst is geschreven: *buitgemaakt, Mid-Java 3-11 RI12 eigenaar geëxecuteerd.*

Koloniale context

Nasrudin werd door de Nederlandse krijgsmacht gearresteerd en in 1948 geëxecuteerd. Het boekje werd geconfisqueerd en waarschijnlijk gebruikt bij het verhoren van gevangenen. De namen die tijdens deze ondervragingen werden prijsgegeven, schreven Nederlandse militairen vervolgens bij de foto's in het album.

Tegen de uitdrukkelijke bedoeling van Nasrudin in, werd het boekje in 1949 meegenomen naar Nederland, waarschijnlijk door een kapitein van een militaire inlichtingeneenheid te velde. Dat is opvallend, want het was voor een individuele militair verboden om zich een door de krijgsmacht in beslag genomen bewijsstuk toe te eigenen. In 2004 werd Nasrudins album aangekocht voor de fotocollectie van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), nadat het eerder in bezit kwam van achtereenvolgens een jonge verzamelaar van militaria en een Haags antiquariaat. Sinds 2014 maakt het album deel uit van de Bijzondere Collecties van de Universitaire Bibliotheken Leiden, die de omvangrijke bruikleen van de vereniging KITLV beheert.

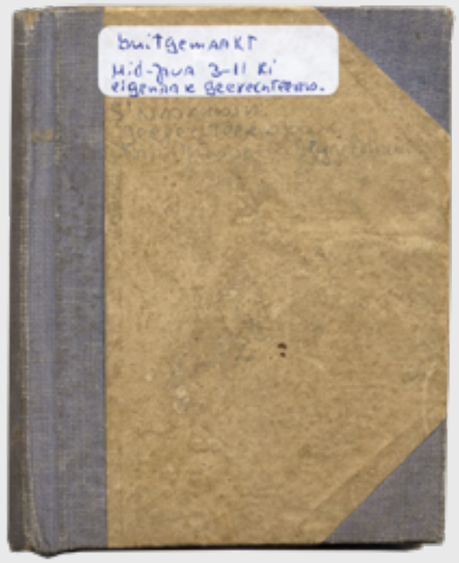

Het is evident dat het in dit geval gaat om wederrechtelijke toe-eigening van een object dat gerelateerd kan worden aan de dekolonisatieoorlog in het voormalige Nederlands-Indië. Waar bij deze casus rekening mee moet worden gehouden is dat, anders dan bij nationaal erfgoed, het hier gaat om een vriendenboekje uit particulier bezit, een factor die bij herkomstonderzoek een belangrijke rol speelt. Dit heeft, samen met de historische betekenis van het vriendenboekje, ook consequenties voor mogelijke teruggave: het past net zo min in een Indonesische nationale collectie als in een Nederlandse.

Marieke van Meer
hoofd Bijzondere Collecties, UB Leiden

Omslag van het vriendenboekje. Foto: Universiteit Leiden.

Collectie Van Baaren

Universiteitsmuseum Groningen

Collectie

De deelcollectie Van Baaren is een etnografische verzameling die is bijeengebracht door Theodoor Pieter van Baaren (1912–1989). Hij werd in 1952 benoemd tot hoogleraar in de 'geschiedenis der godsdiensten, phaenomenologie van de godsdienst, encyclopaedie der godgeleerdheid en oud-Egyptische taal- en letterkunde'. Van Baaren verzamelde tribale kunst vanuit een artistieke interesse. Als religiewetenschapper was hij geïnteresseerd in de betekenisgeving van inheemse objecten. In zijn wetenschappelijke werk richtte hij zich op de religieuze symboliek en de exotische vormentaal van 'schriftloze culturen'. Hij bracht zijn collectie ook onder de aandacht van een breder publiek in populairwetenschappelijke publicaties, met als hoogtepunt de totstandkoming van een museum.

In 1968 schonk Van Baaren zijn collectie van meer dan 2.000 objecten namelijk aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij deed dit onder de voorwaarde dat de universiteit een volkenkundig museum zou stichten en de voorwerpen daar zou tentoonstellen. In 1978 opende het Volkenkundig Museum Gerardus van der Leeuw – genoemd naar Van Baarens voorganger – zijn deuren. De kern, de collectie Van Baaren, was aangevuld met de in langdurige bruikleen gegeven volkenkundige collectie van Stedelijk Museum Het Princessehof te Leeuwarden en de aan de universiteit geschonken verzameling van het voormalig Tropisch Landbouwmuseum te Deventer. Toen het museum Gerardus van der Leeuw in 2003 is opgeheven, zijn alle collecties in beheer genomen door het Universiteitsmuseum Groningen.

Koloniale context

Van Baaren richtte zich als collectioneur op niet-westerse religieuze kunst; hij verzamelde dus niet alleen objecten uit de Nederlandse koloniën. De voorwerpen zijn afkomstig uit Afrika, Noord- en Zuid-Amerika, Zuid- en Zuidoost-Azië en Oceanië, maar de nadruk ligt op Nieuw-Guinea en Centraal- en West-Afrika. De collectie is heel divers: zij omvat onder andere maskers, beelden, versieringen, gebruiksvoorwerpen, sieraden, instrumenten en kleding. Het bekendste object is misschien wel een vooroudersschedel waarop met klei een gezicht is geboetseerd. Deze schedel, afkomstig uit Papoea-Nieuw-Guinea, vormde het beeldmerk van museum Gerardus van der Leeuw.

De collectie wordt nog regelmatig geraadpleegd door onderzoekers van binnen en buiten de universiteit en gebruikt bij het academisch onderwijs. Het Universiteitsmuseum wil de collectieregistratie opschonen en bijwerken, en digitaliseren zodat de collectie ook op internet kan worden gepubliceerd. Op die manier kan iedereen zien welke objecten zich in het museum bevinden, en, zo nodig, om teruggave van een specifiek object vragen. Voor teruggave komen niet alleen menselijke resten in aanmerking, maar ook religieuze objecten, zoals voorouderbeelden (korwars).

Van de meeste objecten is bekend waar en van wie Van Baaren ze heeft gekocht of gekregen. Hij legde die gegevens namelijk systematisch vast, tot en met de overeengekomen vergoeding. Zo weten we dat de hoogleraar zijn collectie verkreeg via missionarissen en zendelingen in Nederland, Duitsland en België en ook aankopen deed bij kunsthandelaren en verzamelaars in Nederland en Engeland. Waar zij de objecten op hun beurt vandaan hebben gehaald is – met uitzondering van een globale geografische aanduiding – vaak niet bekend. Herkomstonderzoek vormt dan ook een grote uitdaging.

Literatuur

V. Arnoldus-Schröder (red.), The Collection Van Baaren, Groningen 1998

Sieger Vreeling
conservator, Universiteitsmuseum Groningen

Tatanua-masker, collectie Van Baaren. Foto: Universiteitsmuseum Groningen.

Collectie menselijke resten

Museum Vrolik, Amsterdam UMC

Collectie

Een relatief klein maar beladen onderdeel van de museumcollectie is van koloniale oorsprong. Het gaat om een verzameling van 330 schedels, 24 skeletten en skeletresten, 157 gipsafgietsels en modellen, en 33 foetussen en andere preparaten op sterk water. Ze dateren uit de negentiende en de vroege twintigste eeuw.

Koloniale context

Sommige van de anatomen die hebben bijgedragen aan de collectie van Museum Vrolik (in het bijzonder Gerard Vrolik, Willem Vrolik en Lodewijk Bolk) deden rassenonderzoek – onderzoek gebaseerd op het idee dat de mensheid zou zijn onder te verdelen in verschillende rassen met specifieke eigenschappen. De anatomen voerden dit onderzoek uit met menselijke resten, die voor een belangrijk deel afkomstig zijn uit voormalige koloniën van Nederland, in het bijzonder Nederlands-Indië.

De racistische denkbeelden die aan het onderzoek ten grondslag lagen, pasten in een tijd die in veel opzichten verschilde van de onze – bijvoorbeeld in de verhouding tussen armen en de elite, maar ook in die tussen Europa en de rest van de wereld. De meeste Europeanen en mensen van Europese afkomst beschouwden mensen van buiten Europa niet als gelijkwaardig. De verzamelaars waren representanten van die tijd en hielpen er met hun werk aan mee de hiërarchische verhoudingen in stand te houden.

Museum Vrolik distantieert zich uiteraard nadrukkelijk van de gedateerde raciale en racistische denkbeelden van de verzamelaars Gerard en Willem Vrolik en Lodewijk Bolk. Het museum bestudeert zijn koloniale collectie met bijzondere aandacht. Allereerst verricht het herkomstonderzoek, met als belangrijk doel de terugkeer van menselijke resten naar nabestaanden of herkomstgemeenschappen. Met dit onderzoek is Museum Vrolik partner in het landelijk onderzoeksprogramma Pressing Matter. Als repatriëring van menselijke resten om wat voor reden dan ook onmogelijk is, wordt onderzocht welke andere vormen van herstel mogelijk zijn. Een tweede doel van het onderzoek is om beter te kunnen begrijpen hoe de koloniale collectie heeft bijgedragen aan de denkbeelden over rassenhiërarchie die we nu als verwerpelijk beschouwen. De vraag is van maatschappelijk belang, omdat de gevolgen van deze denkpatronen en de hieruit voortkomende onderdrukking, uitbuiting en uitsluiting nog tot op de dag van vandaag voortduren. Ze zijn voelbaar bij velen die nazaat zijn van tot slaafgemaakten, van onderdrukten uit koloniale systemen of van slachtoffers van andere racistische regimes.

Vanzelfsprekend worden de resultaten van dit onderzoek met het publiek gedeeld. Verzoeken tot terugkeer van specifiek menselijk materiaal naar nabestaanden of herkomstgemeenschappen behandelt het museum met respect en openheid. In 2019 heeft Museum Vrolik menselijke resten van Maori en Moriori gerepatrieerd naar Aotearoa/Nieuw-Zeeland.

Laurens de Rooy
conservator-directeur Museum Vrolik

Voetstuk met het label waarop ooit een onderkaak van een Moriori rustte. De kaak zelf is in 2019 samen met andere skeletresten gerepatrieerd. Foto: Hans van den Bogaard.

Gedeeld erfgoed delen

Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

Collectie

Het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) is in 1969 gesticht aan de Radboud Universiteit (RU) en beheert katholiek erfgoed. Daartoe behoren ook de documenten, foto's, films, objecten en geluidsopnames die gemaakt of verzameld zijn door katholieke organisaties, individuele missionarissen, wetenschappers en andere RU–medewerkers die in de negentiende en vooral twintigste eeuw werkzaam zijn geweest in voormalige Europese koloniën.

Net als veel andere beheerders van universitaire erfgoedcollecties staat het KDC aan het begin van het identificeren van de koloniale dimensies van de collectie. Onder de noemer *Gedeeld erfgoed* delen is het KDC sinds 2019 samen met onderzoekers van de Nijmeegse universiteit bezig koloniaal erfgoed in de talrijke deelcollecties in kaart te brengen. Dit project concentreert zich daarbij in eerste instantie op gedeeld Nederlands-Indonesisch erfgoed.

Koloniale context

Vanaf eind negentiende eeuw zijn talrijke Nederlandse organisaties met een katholieke signatuur werkzaam geweest in Indonesië, waar zij zich inzetten voor onderwijs, zorg en sociaal werk. Ook na de Indonesische onafhankelijkheid bleef de band tussen deze organisaties en Indonesië bestaan, via tijdens de koloniale periode gestichte scholen, ziekenhuizen en andere instellingen. Door deze institutionele duurzaamheid en daarmee verbonden transnationale netwerken bleven Nederlandse missionarissen, onderwijzers, dokters, antropologen, taalkundigen en ontwikkelingswerkers tot ver in de twintigste eeuw actief in de Indonesische archipel. Recent onderzoek laat zien hoe belangrijk de archieven en collecties van deze organisaties zijn voor analyses van *colonial governmentality*: hoe humanitaire, sociale en culturele interventies via onderwijs, ziekenzorg en andere vormen van maatschappelijk werk bijdroegen aan (post)koloniale machtsuitoefening.

Niet alleen in wetenschappelijk maar ook in maatschappelijk opzicht zijn de archieven en collecties van deze katholieke organisaties waardevol. Illustratief hiervoor zijn katholieke scholen, kinderhuizen en internaten waar zowel Indonesische als Indische kinderen op zaten. Bronnen over deze instituten berusten momenteel deels in Nederland, deels in Indonesië.

Mede daarom is het KDC in 2019 gestart met het project *Gedeeld erfgoed delen*. Het heeft tot doel om deze geografisch verspreide katholieke collecties in de Nederlandse en Indonesische archieven in kaart te brengen, te conserveren en (digitaal) toegankelijk te maken. Het streven is om de collecties zo te ontsluiten dat deze met de personen, hun nazaten en bredere gemeenschappen gedeeld worden alsmede beschikbaar zijn voor (internationaal) onderzoek en onderwijs. Digitale toegang schept kansen voor direct belanghebbenden en hun nabestaanden om informatie te vinden over de geschiedenis van bijvoorbeeld hun familie, dorp en school. Zeker zo belangrijk is de kennis die deze groepen kunnen bijdragen. Zij leveren aanvullende of zelfs nieuwe informatie die perspectieven op de collecties verdiepen en bijdragen aan verdere evaluatie van de inzet van missionarissen overzee.

Het ideaal van digitaal delen van wat eigenlijk gedeeld Nederlands-Indonesisch erfgoed is, leidt in beide landen ook tot bezinning over kwesties rond toegang. Digitalisering vergt omdenken, vanuit het streven de mensen van wie foto's zijn genomen, wier cultuur en levenspatronen zijn gedocumenteerd en wier artefacten zijn verworven toegang tot deze collecties te geven. Omdenken vergt echter ook het respecteren van wensen en belangen van oorspronkelijke archiefeigenaren en daarmee een proces van uitwisseling over de bredere maatschappelijke en wetenschappelijke betekenis van deze collecties.

Bij *Gedeeld erfgoed delen* van het KDC gaat het daarom vooral om het ontwikkelen van passende vormen van samenwerken: voor een duurzame toekomst voor katholiek erfgoed door zichtbaarheid, uitwisseling en duurzame samenwerking met Indonesische (en Nederlandse) partners.

Maaike Derksen
themaleider Gedeeld erfgoed delen,
Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

Glasdia's over plantenteelt

Speciale Collecties, Wageningen University & Research

Collectie

In de Speciale Collecties van Wageningen University & Research (WUR) bevinden zich twee grote houten kasten met circa 5.000 glasdia's. Daarbij horen enkele kaartenbakken, met informatie over de dia's. De collectie is afkomstig van de vakgroepen Tropische Plantenteelt en Tropische Bosbouw en heeft als hoofdonderwerp de plantenteelt in de voormalige koloniale gebieden Indonesië en Suriname. Het kaartsysteem is gesorteerd per gewas en geeft per afbeelding een korte beschrijving. De beelden zelf tonen gewassen, gewasteelt en -verwerking, en landbouwgronden.

Koloniale context

De voorlopers van de WUR – de Landbouwhogeschool en de bijbehorende onderzoeksinstituten – waren zeer actief in het vergaren van kennis over tropische teeltwijzen, met name in Indonesië en Suriname. De neerslag hiervan is nog steeds terug te vinden in onderzoeksverslagen, proefschriften en collegedictaten. De collectie glasdia's is hier een voorbeeld van.

Het materiaal uit de koloniale tijd van de WUR is nog slechts beperkt digitaal raadpleegbaar. Ook is nog niet van alle deelcollecties een uitgebreide beschrijving beschikbaar. Van de collectie glasdia's is bijvoorbeeld slechts een klein aantal gedigitaliseerde foto's ontsloten of beschreven, simpelweg omdat hiervoor tot nu toe geen tijd en middelen beschikbaar waren.

In mei 2022 heeft de WUR aangekondigd dat zij onderzoek gaat doen naar haar koloniale verleden. Er is een onderzoekster aangesteld die in de komende drie jaar belangrijke vragen zal proberen te beantwoorden. Wat deden Wageningers in de voormalig koloniale gebieden en met wie werkten ze samen? Hoe werden deze activiteiten georganiseerd en gefinancierd? Wat waren de motieven achter bepaalde programma's? En welke sporen heeft dit alles nagelaten?

Een logische vervolgvraag voor dit onderzoek lijkt: hoe kunnen wij op een inclusieve manier omgaan de onderzoeksresultaten die Wageningse ingenieurs 'ophaalden' in de voormalige koloniën? Een vervolgstap zou kunnen zijn dat de WUR de neerslag van koloniale kennisproductie met voorrang verder gaat ontsluiten en digitaal beschikbaar stellen, om zo de vindbaarheid te vergroten.

Anneke Groen
conservator Speciale Collecties, UB WUR

Glasdia uit de onderwijscollectie van de studierichtingen Tropische Plantenteelt en Bosbouw (Rijkslandbouwhogeschool), met bijbehorende informatiekaarten. Foto: Speciale Collecties, WUR.

Bijlage

De relatie tussen Nederlandse universiteiten en het kolonialisme

Leen Dorsman en Larissa Schulte Nordholt

Het bestuderen van de koloniale geschiedenis van de Nederlandse universiteiten heeft onlangs een impuls gekregen met de aanstelling van een postdoctoraal onderzoeker aan Wageningen University & Research en met de aankondiging van de Universiteit Utrecht en de Universiteit van Amsterdam om hier navolging aan te geven. Naar verwachting zullen deze historische onderzoeken veel nieuwe kennis en inzichten opleveren. In deze bijlage geven emeritus hoogleraar universiteitsgeschiedenis Leen Dorsman en postdoc Larissa Schulte Nordholt een globaal historisch overzicht van de verwevenheid van de Nederlandse universiteiten met het kolonialisme.

Universiteiten zijn historische instellingen die deel hebben uitgemaakt van de koloniale samenleving. De kennis die universiteiten leverden en de experts die zij opleidden hielpen de imperialistische mogendheden om het koloniale rijk verder uit te breiden, op te bouwen en te exploiteren. Bovendien zou voorzichtig kunnen worden gesteld dat de gehele Europese wetenschap, met haar beroep op de superioriteit van Europese kennis tegenover andere kennistradities, geworteld is in een manier van denken die op zichzelf al als koloniaal beschouwd zou kunnen worden. 'Koloniaal' verwijst in dit geval naar het overheersen en domineren van overzeese gebieden waarbij ongelijkheid wordt vastgelegd in een (informeel) raciaal en hiërarchisch systeem.

Bezoekers in het natuurhistorisch kabinet van Levinus Vincent in Haarlem. Andries van Buysen (sr.) naar een tekening van Romeyn de Hooghe. Frontispice van Levinus Vincent. *Wondertooneel der nature*, Amsterdam: F. Halma, 1706. Foto: Rijksmuseum.

Tegelijkertijd waren en zijn universiteiten complexe instellingen met een groot scala aan activiteiten die niet allemaal terug te leiden zijn tot het koloniale project. Er waren bovendien ook altijd tegengeluiden, zowel van de gekoloniseerden als vanuit Europa zelf.

Er moet daarnaast onderscheid gemaakt worden tussen de universiteit als instelling en de aan de universiteit bedreven wetenschappen. Die laatste werden niet exclusief aan de universiteiten beoefend, maar ook binnen aparte instellingen en in het bedrijfsleven. Ook overheden speelden een zelfstandige rol in dit gecompliceerde geheel, maar diezelfde overheid was ook weer (deels) de financier van de universiteiten. Daarnaast is er nog sprake van individuen, hoogleraren en alumni, die in een koloniale context opereerden en tegelijkertijd onderdeel waren van universiteiten.

Er zijn drie verschillende manieren waarop we naar universiteiten en koloniën kunnen kijken. In eerste instantie is er sprake van de ontwikkeling van koloniale wetenschap. Ten tweede en daarmee samenhangend kan men spreken van een institutioneel kolonialisme in de geschiedenis van universiteiten, met name in de negentiende en twintigste eeuw. Ten derde is er het niveau van universiteiten als verzamelaars van koloniale objecten.

Koloniale wetenschap

De relatie tussen wetenschap en kolonialisme is complex en bestrijkt vele eeuwen. In de geschiedenis van de koloniale wetenschap kunnen vier fasen onderscheiden worden die elkaar deels overlappen.

De **eerste fase** is die waarin de koloniserende mogendheden verschenen in voor hen tot dan toe onbekende gebieden, ruwweg van de vroegmoderne tijd tot circa 1800. Koloniale wetenschap bestond in deze fase voor een belangrijk deel uit het aanleggen van dataverzamelingen: beschrijvingen van de situatie ter plaatse. Ze bestonden deels uit topografische, geografische en statistische bijzonderheden (statistisch in de achttiende-eeuwse betekenis van het woord). Deze dataverzamelingen waren onder meer bedoeld om greep te krijgen op het onbekende terrein, waardoor de beheersing daarvan makkelijker werd. Anderzijds kwamen deze *surveys* voort uit een puur wetenschappelijke belangstelling voor die andere, soms spectaculaire wereld. Via de botanie en zoölogie ontwikkelden filosofen nieuwe ideeën over de scheiding tussen mens en natuur, die verregaande invloed hadden op de vroegmoderne wereld en de manier waarop Europeanen met koloniën en hun inwoners, zowel mensen, dieren als planten, omgingen. Deze kennis ontstond aan en beïnvloedde universiteiten, maar werd vooral ook 'vermarkt' voor een breder, kapitaalkrachtig publiek. Een derde poot betreft de missiologie, waarbij kennis werd vergaard die ingezet kon worden bij de kerstening. Dit missie- en zendingswerk ontwikkelde zich in de loop der tijd ook tot wat in de twintigste eeuw ontwikkelingswerk of -hulp genoemd zou gaan worden. Nieuwe kennis beïnvloedde de Europese wetenschap en samenleving zo diepgaand en had tegelijkertijd ook invloed op het koloniale project zelf. Kennisproductie verliep dus via een netwerk van verschillende praktijken, waarbij koloniale wetenschap en uiteindelijk ook universiteiten onderdeel van dat netwerk werden.

Een **tweede fase** kan onderscheiden worden in de eerste helft van de negentiende eeuw. De op de Europese leest

De Nederlandse arabist en islamoloog Christiaan Snouck Hurgronje in Mekka, 1885. Foto: Universiteitsbibliotheek Leiden.

geschoeide wetenschap had inmiddels zelfvertrouwen en een eigen identiteit opgebouwd, wat tot uiting kwam in het ontstaan van het moderne onderzoeksethos, in een wetenschappelijke infrastructuur in de vorm van tijdschriften, en in organisaties als academies van wetenschappen, laboratoria en dergelijke. Dit is de fase waarin zich de dominantie van het eigen wetenschappelijke denken vestigde in Europa, tegenover lokale kennis en inzichten die nauwelijks meer serieus werden genomen, behalve dan als onderwerp van etnografische studies. In deze periode vond ook de introductie van Europese wetenschap in de koloniën plaats. Denk voor Nederland bijvoorbeeld aan de oprichting van de botanische tuin in Bogor (Buitenzorg) in 1817. In eerste instantie was er vooral sprake van het vestigen van wetenschappen die nuttig waren met het oog op imperialistische expansie en koloniale overheersing, zoals meetkunde en landmeetkunde. Dit was ook de periode waarin de 'rassenwetenschap' opkwam.

Een **derde fase** valt ongeveer na 1850, waarin wetenschappelijk onderzoek als kerntaak van de universiteiten gemeengoed werd en waarin deze wetenschap zich verbond met nationale, met name economische belangen. Het koloniale systeem was toen inmiddels geëvolueerd in de richting van een imperialistisch systeem, waarbij het effectief bezetten van een gebied een belangrijk doel werd. In deze periode ontstond ook een hecht samenwerkingsverband tussen overheid, particulier bedrijfsleven en universiteiten, met name in toenmalig Nederlands-Indië. Het ging daarbij niet meer alleen maar om het verwerven van nuttige kennis, maar ook om het begrijpen van de wereld vanuit een in Europa opgesteld epistemologisch kader met een daaraan verbonden beschavingsideaal. Deze ontwikkeling had wortels in de vroegmoderne koloniale wetenschap en dit moet daarom ook als onderdeel van een langer proces worden gezien. De specifiek laatnegentiende-eeuwse context zorgde bovendien voor schaalvergroting. Universitaire wetenschap werd in deze fase dus op een grotere en intensievere schaal betrokken bij de koloniale wereld. Hierbij speelde ook de toenemende specialisatie in de wetenschap een rol. Net als in de eerdere fasen was hier ook de botanische wetenschap van groot belang. Niet

Vooraanzicht van het Pathologisch Laboratorium van de Algemeene Vereeniging van Rubberplanters ter Oostkust van Sumatra (AVROS) en de Deli Planters Vereeniging (DPV) te Medan. Foto van J.W. Meijster, in *De overjarige cultures ter oostkust van Sumatra in woord en beeld*, Algemeene Vereeniging van Rubberplanters ter Oostkust van Sumatra, ca. 1925. Foto: Speciale Collecties, WUR.

langer om tropische planten en daarmee de gehele wereld beter te leren kennen, maar om meer inzicht te krijgen in de biologische bedreigingen van handelsgewassen. Daarnaast was mijnbouw (ook in de vorm van oliewinning) van toenemende betekenis. In Suriname vond die ontwikkeling plaats tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen het land een belangrijke leverancier werd van bauxiet. Dit is een essentieel bestanddeel van aluminium, dat nodig was voor oorlogsvliegtuigen. Omdat de specifieke omstandigheden doorslaggevend waren, speelde het meeste wetenschappelijke werk zich ter plaatse af (gedeeltelijk met Nederlands universitair personeel).

We zien de koloniale invloed op de universiteiten ook terug in de curricula, waar andere vakgebieden op de rol kwamen. Denk daarbij aan humane tropische geneeskunde, tropische diergeneeskunde, koloniaal recht en geologie. Bovendien werden de koloniën in deze tijd ook het terrein van een veel groter scala aan wetenschappen, die gemakkelijk gebruik konden maken van de koloniale infrastructuur. Die vergrootte bijvoorbeeld de mogelijkheden voor sterrenkundigen en brachten een veel grotere diversiteit aan talen binnen het bereik van taalkundigen. Een sprekend voorbeeld is dat van de Leidse arabist en islamoloog Christiaan Snouck Hurgronje, bij uitstek een koloniale wetenschapper die deels dankzij zijn koloniale privilege en positie veel kennis kon opdoen en met die kennis grote invloed uitoefende op het koloniale beleid. In deze periode kunnen daarom wortels worden gevonden van de blijvende mondiale ongelijkheid tussen onderzoekers in het globale noorden en zuiden. Koloniale kennis reisde vanaf het begin van de twintigste eeuw steeds frequenter tussen metropool en kolonie en beïnvloedde zo ook steeds meer het moederland. Tegelijkertijd werd koloniale kennis ook steeds meer ingezet als machtsmiddel met als doel zowel economisch gewin als de verspreiding van het Europese beschavingsideaal.

Dan is er ten slotte een **vierde, postkoloniale fase**. Na de formele dekolonisatie werden de wetenschappelijke banden met de ex-koloniën niet allemaal verbroken. Nederland als voormalige bezetter hield vooral met betrekking tot Indonesië nog lang vast aan het idee dat de kolonie behouden kon blijven en dit vond zijn weerslag in pogingen de banden tussen universiteit en kolonie te versterken. Kennisnetwerken bleven daarom bestaan, deels via overheden, universiteiten en organisaties in de voormalige koloniën zelf, deels via daar nog steeds werkzame bedrijven. Niet in alle gevallen betrof dit commerciële activiteiten, zoals exploitatie van grondstoffen (al gaat het – denk aan olie- en gaswinning – daar veelal wel over). Er was ook sprake van sociaalwetenschappelijk onderzoek vanuit de universiteiten als bijdrage aan het oplossen van maatschappelijke problemen, als voortvloeisel van de koloniale verheffingspolitiek, naast het eerdergenoemde missie- en zendingswerk, dat hiermee

In 1926 reisde sterrenkundige Anton Pannekoek naar Lembang in Indonesië om een zonsverduistering te bestuderen. Om de observatiepost te kunnen bouwen, moest een stuk bos gekapt worden. Foto: Allard Pierson, UvA.

ook verbonden is. Dit ontwikkelde zich in de loop van de twintigste eeuw door onder de noemer van ontwikkelingswerk. De Vrije Universiteit Amsterdam bleef daarnaast lange tijd verbonden met een aantal Afrikaner universiteiten in Zuid-Afrika, een verbintenis die is te herleiden tot haar oprichting in 1880 en deels verklaard kan worden vanuit een gedeelde geloofsgemeenschap. Desalniettemin maakte deze vormen van samenwerking de VU wel intellectueel medeplichtig aan Apartheid, hoe indirect ook, met als gevolg dat er aan de VU in de postkoloniale periode ook heftig protest losbarstte en de banden met Zuid-Afrika in 1974 formeel werden verbroken. Vanwege deze institutionele verwevenheid, de hierboven beschreven koloniale grondvesten van universiteiten en voortvloeiend uit antikoloniale bewegingen groeide in deze periode ook de roep om een dekolonisatie van kennis. Daarmee werd en wordt onder andere gedoeld op het bevragen en doorbreken van koloniale structuren op het niveau van kennisproductie. Het doel is om de (raciale) ongelijkheden die door kolonialisme zijn gecreëerd ongedaan te maken. Het dekoloniseren van universiteiten werd vanaf de 21ste eeuw steeds belangrijker, maar heeft zijn oorsprong dus onder andere in de antikoloniale vrijheidsstrijd van de twintigste eeuw.

Institutionele kolonialiteit

De universiteiten maakten niet alleen de wetenschapsbeoefening maar ook het onderwijs dienstbaar aan het kolonialisme. Zij faciliteerden beroepsopleidingen die direct ingrepen in het koloniale systeem, zoals de Delftse, Leidse en Utrechtse indologenopleidingen, de opleidingen tot tropenarts, predikantenopleidingen en de Wageningse opleidingen in de tropische landbouwkunde en bosbouw. Hoewel daar in het algemeen weinig aandacht aan wordt geschonken, zijn aan de Nederlandse universiteiten bovendien voortdurend studenten uit de koloniën aanwezig geweest. Dit waren niet alleen kinderen van de Nederlandse elite, maar er stond ook altijd een – weliswaar klein – contingent studenten van kleur ingeschreven. Het ging hier vaak wel om de bovenlaag van de gekoloniseerde bevolkingen.

Het duurde in de Nederlandse koloniën zelf tot in de twintigste eeuw voor er instellingen voor hoger onderwijs werden opgericht. Wel ontstonden er halverwege de negentiende eeuw medische en ook juridische scholen, waarvan de diploma's slechts een beperkte, lokale waarde hadden, zoals de in 1882 opgerichte Geneeskundige School in Paramaribo. De bekende Surinaamse arts Sophie Redmond volgde aan deze school onderwijs. De directe rol van de Nederlandse universiteiten in de ontwikkeling van hoger onderwijs in de koloniën is ook betrekkelijk gering in vergelijking met bijvoorbeeld Frankrijk en Groot-Brittannië. Tijdens de dekolonisatieoorlog in Indonesië werd wel nog een laatste poging gedaan alsnog aan universitair onderwijs te beginnen, toen de Nederlandse regering in 1946 een 'nooduniversiteit' oprichtte. Als het om de geschiedenis van universiteiten en koloniën gaat, moet daarom ook gedacht worden aan de institutionele erfenis van buitenlandse instellingen die gesticht zijn door Europese universiteiten.

Koloniale verzamelingen

Gedurende de hele periode werd uit naam van de wetenschap verzameld, zij het dat de aard en het gebruik een ontwikkeling doormaakten. In de eerste fase waren de verzamelingen vaak nog vooral voor particulier gebruik (de Wunderkammer), ook al bereikten die ook de universiteiten. In de negentiende eeuw ontstonden grote studie- en onderwijsverzamelingen, waarvoor materiaal uit de koloniën naar Nederland werd getransporteerd. Deels bestonden die uit bijvoorbeeld herbaria, insecten- en stenenverzamelingen, die ook werden ingezet als studiemateriaal voor toekomstige mijnbouwkundigen en gewassendeskundigen werkzaam in de koloniale economie. Dichter bij de gekoloniseerde bevolking stonden verzamelingen van etnografisch materiaal en zelfs menselijke resten, waarbij de wetenschap direct ingreep in het geestelijke en fysieke leven van de kolonie. Exemplarisch zijn de gipsen maskers ondergebracht in het Universiteitsmuseum Utrecht en in Museum Vrolik (Amsterdam UMC). De maskers werden gemaakt van de gezichten van verschillende bevolkingsgroepen in Nederlands-Indië op Sumatra en Nias door Johannes Pieter Kleiweg de Zwaan als onderdeel van de negentiende- en twintigste-eeuwse rassenwetenschap. Het willen verzamelen en categoriseren van kennis om de vreemde volkeren beter te begrijpen en uiteindelijk beter te besturen was hierbij een belangrijke drijfveer. Complex hierbij is het verschijnsel 'museum'. Musea functioneerden als studieverzamelingen maar ook als een tentoonstellingsruimtes waarin het materiaal een sterke ideologische lading kreeg.

Daarnaast zou je ook kunnen stellen dat de kennis die verzameld werd, zoals beschreven in de voorgaande paragrafen, zelf ook onderdeel vormde van het academische koloniale erfgoed. Dat erfgoed bestaat niet alleen uit materiële objecten en collecties, maar schuilt ook in de manier van denken die zich gedurende enkele eeuwen van koloniale overheersing heeft ontwikkeld.

Fysisch antropoloog Johannes Pieter Kleiweg de Zwaan tijdens zijn onderzoek op Nias, 1910. Foto: Wereldmuseum.

Geraadpleegde literatuur

• Zaheer Baber, *The science of empire. Scientific knowledge, civilization, and colonial rule in India*, Albany 1996
• Leo van Bergen, *Van koloniale geneeskunde tot internationale gezondheidszorg. Een geschiedenis van de Nederlandse Vereniging voor Tropische Geneeskunde*, Amsterdam 2007
• Susan Booysen (red.), *Fees must fall. Student revolt, decolonisation and governance in South Africa*, Johannesburg 2016
• Fokko Jan Dijksterhuis en Andreas Weber (red.), *Locations of knowledge in a Dutch context*, Leiden 2019
• Wim van den Doel, *Snouck. Het volkomen geleerdenleven van Christiaan Snouck Hurgronje*, Amsterdam 2021
• Jos Dülfer (red.), *Elites and decolonization in the twentieth century*, London 2011
• Annelies van Heijst, *Gedreven helpers. Een geschiedenis van Cordaids voorlopers*, Hilversum 2014
• Jonathan D. Jansen (red.), *Decolonisation in universities. The politics of knowledge*, Johannesburg 2019
• Harro Maat, *Science cultivating practice. A history of agricultural science in the Netherlands and its colonies 1863–1986*, Dordrecht 2001
• Roy MacLeod (red.), *Nature and empire. Science and the colonial enterprise*, Chicago/London 2000
• Suzanne Moon, *Technology and ethical idealism. A history of development in the Netherlands East Indies*, Leiden 2007
• Sabelo Ndlovu-Gatsheni, *Epistemic freedom in Africa. Deprovincialization and decolonization*, London 2018
• Paolo Palladino en Michael Worboys, 'Science and imperialism', *Isis* 84:1 (1993), p. 91-102
• Tamson Pietsch, *Empire of scholars. Universities, networks and the British academic world, 1850–1939*, Manchester 2016
• Wim van der Schoor, *Biologisch onderzoek aan particuliere proefstations in Nederlands-Indië 1870–1940*, Apeldoorn 2012
• Mirjam Shatanawi, *Making and unmaking Indonesian Islam. Legacies of colonialism in museums*, Amsterdam 2022
• Sharon Stein, *Unsettling the university. Confronting the colonial foundations of US higher education*, Baltimore 2022
• Fenneke Sysling, *Racial science and human diversity in colonial Indonesia*, Singapore 2016
• Helen Tilly, *Africa as a living laboratory. Empire, development, and the problem of scientific knowledge, 1870–1950*, Chicago 2011
• Florian Wagner, 'From the Western to the Eastern model of cash crop production. Colonial agronomy and the global influence of Dutch Java's Buitenzorg laboratories, 1880s–1930s', in: Joe Regan en Cathal Smith (red.), *Agrarian reform and resistance in an age of globalisation. The Euro-American world and beyond, 1780–1914*, London 2018, p. 137–152
• Harry Wels, "Trots', 'eer' en 'medeplichtigheid': de Vrije Universiteit en Zuid-Afrika', *Proces* 93:6 (2014), p. 440–448
• Robert-Jan Wille, *Mannen van de microscoop. De laboratoriumbiologie op veldtocht in Nederland en Indië*, 1840–1910, Nijmegen 2018

Samenwerkende instellingen binnen de Stichting Academisch Erfgoed

VU Vrije Universiteit Amsterdam
Universiteit van Amsterdam
University of Twente.
Universiteit Leiden
rijksuniversiteit groningen
Radboud Universiteit
Universiteit Utrecht
TU Delft
TU/e Technische Universiteit Eindhoven University of Technology
Tilburg University
rijksmuseum boerhaave
Wageningen University & Research

SAE | STICHTING ACADEMISCH ERFGOED

Stichting Academisch Erfgoed, 2023